

ԺԱՆՆԱ ԲԵՂԱՐՅԱՆ
«Գրիգոր Նարեկացի» համալսարան

**ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԻ ԴԱՎԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ
ՀԱՎԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԳԵՂԱՐԿԵՍՏԱԿԱՆՑՈՒՄԸ Հ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆԻ
«ՏՐԴԱՏ ՄԵԾԻ ԽԱՉԸ» ՊԱՏՄԱԿԵՊՈՒՄ**

«Տրդատ Մեծի խաչը»¹ հայոց քրիստոնեական ժամանակաշրջանի մասին Հ. Խաչատրյանի երրորդ պատմավեպն է՝ «Քերթողահայրից» և «Խաչ-խաչից» հետո: Պատմավեպի դեպքերը տեղի են ունենում 301-305թթ., երբ Տրդատ Մեծի կողմից քրիստոնեությունը հաստատվում է որպես պետական կրոն: Վեպերի համար բարդ, հակասություններով առլեցուն ժամանակաշրջաններ ընտրելով՝ գրողն կարողանում է իր գեղագիտական հստակ մոտեցումներն արտահայտել: Հայոց հեթանոսական հավատքը ժողովրդի հոգուց և հոգեբանությունից դժվար է արքայական հրովարտակով, խաչերով ու այլազան պարտադրանքներով մեկ օրում, տարում ու տասնամյակում դուրս վանել ու տեղ բացել նոր հավատքի համար:

Երկրի դավանաբանական հակադրությունների համապատկերում են տեղի ունենում «Տրդատ Մեծի խաչը» պատմավեպի սյուժետային ծավալումները, որոնք առաջ են տարվում արկածային վեպին հատուկ արագությամբ ու թեթևությամբ: Վեպում հեղինակը ծավալում տեղ է հատկացնում հեթանոսական տոնակատարությունների, սովորությունների, քրմերի դասի, ժողովրդի մեջ հեթանոս աստվածների հավատքի գեղարվեստականացմանը: Վեպի սյուժետային գլխավոր գիծը իշխանագն Ցոլակի մասին է: Տասնութ տարեկան պատանին մի պատահարի ժամանակ, ցնցումից հոգեբանական վերափոխման է ենթարկվում և ձեռք բերում գանձախույզի հատկություն: Այս համատեքստում «Տրդատ Մեծի խաչը» շփման եզրեր ունի «Խաչխաչի» հետ: Հոգեբանական վերափոխման է ենթարկվում նաև «Խաչխաչի» հերոսը՝ Գագը, որը գերլսելու ունակություն է ձեռք բերում: Երկու վեպերի գլխավոր հերոսներին գրողը տանում է կյանքի ճանապարհներով: «Խաչխաչի» վիպական տարածությունը Հայաստանն ու Բյուզանդիայի որոշ տարածքներն են: «Տրդատ Մեծի» տարածությունը սահմանափակվում է Հայաստանով:

Հերոսն ականա ենթարկվում է հոգեբանական նոր ձեռքբերման թելադրանքին: Նրան գանձերի թաքստոցներ էին մտապատկերվում: Այդ թաքստոցների բացման ու գանձերի հայտնաբերման խճանկարում վիպական նոր կերպարներ են ստեղծվում՝ իրենց հասարակական միջավայրով և այդ միջավայրին ներհատուկ երևույթներով ու շարժումներով: Վեպի առաջին գլխում ստեղծված են հակադրություններ ու բախումներ, որոնք բախտորոշ են դառնում գլխավոր հերոսի՝ Ցոլակի ճակատագրի համար: «Տրդատ Մեծի խաչում» էլ հեղինակը հավատարիմ մնալով իր

¹ Դ. Խաչատրյան «Քերթողահայրը», Արևիկ, Երևան, 1996:

նախասիրություններին՝ վեպը բացում է Ծիածանականարի տոնի նկարագրությամբ: Նկարագրության մեջ գրողը շեշտում է իր հիմնական միտումը՝ ժամանակաշրջանի դավանաբանական հակադրության համայնապատկերի գեղարվեստական մարմնավորումը: «Ծիածանականարի տոնի սովորությունը, որպես հավերժող երազանք, դարից դար և հազարամյակից հազարամյակ անցնելով, հասավ 301 թվականին, երբ չորս միլիոն հայ թոջվեց Արածանի գետի ջրերում և մկրտվեց որպես քրիստոնյա: Տրդատ արքան և Գրիգոր քահանայապետը մի գորաջուկատով եկան Բոգոնիք, Ծիածանականար սարի չորս գագաթներին մեկական խաչ տնկեցին և ի լուր ամենքի ազդ արին, թե սարին այսուհետ պիտի կոչել խաչագուլիս: Բայց Բոգոնիքի հայերը չանսացին այդ հրամանին և շարունակեցին սարն անվանել Ծիածանականար: Բոգոնիքի աղջիկներն ու տղաները չհրաժարվեցին Ծիածանականարի տոնից: ...Եվ ի տրիստուր բռնի հեղափոխության, բոգոնիցիք որոշեցին ավելի մեծ շուքով նշել Ծիածանականարի տոնը»:²

Տոնի նկարագրությունն օգտագործելով՝ գրողը վիպական գործողություն է բերում գլխավոր հերոսին և հիմք դնում վեպի գաղափարաբանական հիմնական շեշտադրմանը: Սյուժետային հիմնական գծի զարգացումը կարևորելուց զատ՝ գրողը նույնչափ կարևորում է պատմական ժամանակաշրջանին ներհատուկ երևույթների գեղարվեստականացումը: Վեպի ծանուցման մեջ ընթերցում ենք. «Վեպի հերոսը, որ մեծ ցնցումից ձեռք է բերում գանձեր հայտնաբերողի հատկություն, ընկնելով արկածային այլազան իրավիճակների մեջ, հանգում է այն համոզման, որ ոսկին և ամեն տեսակ գանձ, եղծում են մարդկային հոգին, մարդուն հեռացնում մարդկայինից: Երջանկությունը պետք է որոնել միայն մարդու մաքրության ակունքներում – սա է գրքի գաղափարական հենքը»:³ Վեպի գաղափարաբանությունը վերևում նշվածով չի սահմանափակվում: Երկի վերնագիրը՝ «Տրդատ Մեծի խաչը» ավելի լայն գաղափարաբանություն է հուշում: Որքան էլ վեպը նախատեսած լինի բարձր տարիքի դպրոցականների համար, գրողի միտումը միանպատակ չէ: Գանձախույզ հերոսին վայրից վայր տանելով՝ ներկայացնում է Հայաստան աշխարհը՝ երբեմն հավատարիմ մնալով աշխարհագրական ճշմարտացիությանը, հաճախ էլ դիմելով գրողական պայմանականությանն ու երևակայությանը: Գրողի երևակայությունն անհամեմատ վառ է յուրաքանչյուր գանձատեղիի հետ կապված պատմություն հորինելու մեջ: Գրողի նպատակամետությունն ավելի ընդգրկում է և գեղագիտորեն խորը:

Մ.թ.ա. 4-րդ դարասկզբի դավանաբանական դաշտի գեղարվեստականացման համար հեղինակը որպես պատմական սկզբնաղբյուր օգտագործել է Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմությունը»:⁴

«Խաչխաչից» հետո «Տրդատ Մեծի խաչը» հեղինակի երկրորդ գիրքն է, ուր շատ քիչ տեղ է հատկացված բանահյուսական տարրին ու պատմական փաստերին:

² Դ.Խաչատրյան «Տրդատ Մեծի խաչը», էջ 6:

³ Նույն տեղը, էջ 2:

⁴ Ագաթանգեղոս «Պատմություն հայոց», Երևան, 1977թ.:

Գրողի ստեղծած կերպարային համակարգում քչերն են, որ դուրս են երկրի դավանաբանական դաշտից: Երկրում ստեղծված հավատի երկվությունը ազդում է ժողովրդի ընդհանուր տրամադրությանը՝ լինի դա արքա, քահանայապետ, արքայաքույր, քուրմ, իշխան, թե երկրի ապրուստն արարող շինական: Գործող անձերից յուրաքանչյուրը հավատափոխության յուրովի ընկալում ունի: Ամենքն այն անց են կացնում իրենց բնույթի ու հոգեբանության պրիզմայի միջով: Գրողը հեղինակային նկարագրություններով և վիպական միջադեպերով ներկայացնում է արքայական տան ներկայացուցիչներին ու Գրիգոր Լուսավորչին:

Քրիստոնեական հավատքի ընդունումը վեպում ներկայացված է որպես հայոց պետության արտաքին քաղաքականության շարունակություն: Ըստ Տրդատ արքայի երկիրն իր հին աստվածներով չի կարող դիմակայել թշնամի հարևաններին: Հավատների տարբերությամբ ազգն ավելի դժվարին կընդդիմանա պարտադրվող ուժացմանը: Տրդատ Մեծի կերպարակերտման մեջ գրողը գնում է հոգեբանական խտացումների: Փորձությունների միջով է անցնում նաև արքան՝ մինչև դարձի գալը: Հայանցիկ հիշեցնելով բանահյուսական նյութը՝ գրողը հերոսին կանգնեցնում է ինքնագնման առաջ: Այո/ժ, քրիստոնեությունն արքայական հրովարտակով պետական կրոն է հռչակված: Ներկան տեսանելի է արքայի համար: Արդյո՞ք ապագա դարերը անարգանքի սյունին չեն գամի արքային: Տրդատը վեր է հանված տվայտանքների մեջ: Արքան թեև վիպական ակտիվ գործողությունների մեջ չէ ներթաշված, բայց կերպարն ամբողջանում է գրողական նկարագրություններով և հերոսի ներքին ինքնագնումներով: «Նա հիմա նորից ու նորից մտովի վեր ու վար է անում հավատափոխությունը, ուզում էր համոզել ինքն իրեն, որ դա միակ ճիշտ վճիռն էր տեղության և հայկյան ոգու ինքնությունը պահպանելու համար»:⁵ Երկրի համար ճակատագրական քայլի գնացած արքան ազգի պատմական ճանապարհի յուրատիպ ընկալում ունի, յուրատիպ գնահատական: Բացելով հերոսի մարդկային հոգեբանությունը՝ նրան բարձրացնում է ազգային արժեքների գիտակցման ու գնահատման ոլորտ: Անպատասխան ինչուները արքային անորոշության են տանում. «Պատմությունն ոչ մի ժողովրդի ոտքի տակ այնքան քար չի գցել, որքան հայի ոտքի տակ: Հին աստվածներն ինչպես պետք է թիկունք չեղան մեզ: Զլինի թե հուսախաբ անի նաև Հիսուս Քրիստոսը: Շատ չենք նվիրվում այս նոր աստծուն: Հայկյաններն ինչու՞ են այդպես, ինչու՞ են այնքան նվիրվում», - հերոսն ասես խորհում է հայոց բոլոր ժամանակների խոհը:⁶ Հայոց նվիրվածությունն երբևէ արժանի փոխհատուցում չի ստանում, գործում է ի վնաս իրեն: Եվ հայը կանգնում է խաբվածության առաջ. «Ինձնից հետո Հիսուս Քրիստոսը չի՞ լքի Հայքը. հայկյաններին չի՞ թողնի միայնակ ու անօգնական»:⁷

Արքայական տան մյուս անդամը՝ արքայաքույր Խոսրովիդուխտը վեպում վեր է հանված որպես քրիստոնեական հավատքի քարոզիչ: Անցյալում թաղած անձնական սիրո երջանկությունը՝ Քրիստոսի հավատքի տարածումը դարձնում է իր միակ նպատակն ամբողջ կյանքի ընթացքում դառնալով եղբոր՝ Տրդատ արքայի և Գրիգոր քահանայապետի աջակիցը:

⁵ Դ.Խաչատրյան «Տրդատ Մեծի խաչը», էջ 197:

⁶ Նույն տեղը, էջ 198:

⁷ Նույն տեղը, էջ 198:

Վեպի կանանց կերպարների (Դուի, Քամադուխտ, Պերճանուշ, Ավագուհի) մեջ Խոսրովիդուխտը միակն է, որ իր վրա կրում է ժամանակի դավանաբանության ազդակները և զուրկ է անձնական երազանքներից: «Խոսրովիդուխտին թվում էր, թե քրիստոնյա դառնալուց հետո հայերը հրաժեշտ են տվել հեթանոսական անգուսպ խնդությանը, ինչ-որ չափով դարձել լռակյաց, խորհրդավոր, լրջախոս: <...> հայերն այժմ իրենց բոլոր հույսերը կապում են Հիսուս Քրիստոսի հետ: <...> Հիմա հայը Հիսուս Քրիստոսին պիտի գրահ դարձնի և դաժան ճակատագրին հաղթի իր բարությամբ ու աշխարհաշեն արարումներով: Ըստ Խոսրովիդուխտի՝ հայերը քրիստոնեություն ընդունելով՝ պիտի դառնան աշխարհի ամենից լրջմիտ ու ծանրախոս ժողովուրդը»:⁸

Երկրի գլխավոր հերոսի՝ Ցուլակի համար հավատի խնդիր գոյություն չունի: Նա ազատ է իր վարքի ու գործելակերպի մեջ: Կյանքում նրա գլխավոր հենարանը կյանքում իր օժտվածությունն է: Կյանքի ճանապարհին բազմաթիվ բախումների, հիասթափությունների ու հաղթանակների միջով անցնելով՝ իմաստնանում է: Հերոսի մոտ սկզբում հավատի երկվություն կա: Ոչ հայոց հին աստվածներին է ժխտում, ոչ՝ Հիսուս Քրիստոսին: Հիասթափված սիրած աղջկա գանձապաշտությունից՝ նրա մասին մտածում է. «Դու չտեսար ինձ, ուրիշի էլ չես տեսնի: Տվածս գանձերը կուրացրին քեզ: Եթե Հիսուս Քրիստոսը չպատժի քեզ, ապա դա կանեն հայոց հին աստվածները»:⁹ Հավածական քուրմ Կանչի տարակուսանքին Ցուլակը պատասխանում է. «Կուզես հեթանոս մնա, կուզես քրիստոնյա դարձիր, դա քո գործն է, ես միայն ուզում եմ, որ դու ապրես»:¹⁰ Կյանքի վերուվարումները ժամանակի ընթացքում հերոսին բերում են այլ եզրահանգումների: Նա մերժում է մարդու գանձապաշտությունը և զարմանում, որ աստվածներն այդ ուղղությամբ ի օգուտ մարդու բարձր բարոյականության ոչինչ չեն արել. «Այդ ժամանակվանից էլ սկսվել է մարդկային հոգու եղծումը: Աստվածները չմիջամտեցին: Չգիտես ինչու մարդկանց գոծությունը միշտ էլ աստվածների սրտով է եղել: Հիմա բոլոր աստվածներին փոխարինելու է եկել Հիսուս Քրիստոսը: Բայց սա էլ բանի տեղ չի դնում փայլուն քարերը և մարդկային հոգին ուզում է անեղծ պահել միայն խոսքով: Չէ, այսպես աշխարհում ոչինչ չի փոխվի: Մի ուրիշ աստված է պետք: Թող նա իջնի երկրի վրա և հավաքի հողի ընդերքում և մարդկանց մոտ պահվող բոլոր գանձերը»:¹¹ Թափառումներից հոգնած Ցուլակը կանգնում է ինքնագնման առաջ, հասկանում, որ իր հրաշագործությամբ ավելացնում է աշխարհում եղած չարությունը. «Դատարկվել է նաև հոգիդ, այնտեղ հիմա ոչինչ չկա՝ ոչ սեր, ոչ հավատ, ոչ երազանք: Ինքդ էլ ոչ հեթանոս ես, ոչ քրիստոնյա, դարձել ես գանձերի աստծու կամակատարը: Կանգ ա/ռ, Ցուլակ, ու՞ր ես գնում այդպես...»:¹² Հայոց հողի վրա դավանաբանական խառնաշփոթը, այնուամենայնիվ, հոգու ներքին ազատությունը գնահատող՝ հերոսին մտորել է տալիս և նա իր ժամանակի մասին իմաստասիրում է. «Ինչ իմանաս, թե ո՞վ է քուրմ, ով քահանա, հիմա բոլորն էլ նույն

⁸ Նույն տեղը, էջ 50:

⁹ Նույն տեղը, էջ 68:

¹⁰ Նույն տեղը, էջ 72:

¹¹ Նույն տեղը, էջ 226:

¹² Նույն տեղը, էջ 313:

հանդերձն են կրում»:¹³

Վեպի առաջին իսկ էջերում գլխավոր հերոսին զուգահեռ վիպական գործողություններ է բերվում քուրմ Երագիկը: Գիծը շարունակվում է մինչև վեպի ավարտը: Հերոսը հեթանոսական գորավոր հավատքի նստվածքներին իր մեջ կրող հոգևորականի տիպականացումն է: Բազմաթիվ դիպվածների հետևանքով խոր վիրապում հայտնված Երագիկն ի վերջո դարձի է գալիս: Նոր հավատքի գալու նրա ճանապարհը հոգեբանորեն բարդ է, անցնում է ընդվզումների ու հակադրությունների միջով. «Դեռ ոչ ոք չգիտի, թե ինչ կբերի մեզ այս նոր հավատը: Ո՞վ է Հիսուս Քրիստոսը: Օտարաշուրթ է: Տրդատ արքան ասում է, որ և Հիսուս Քրիստոսին, և նրա հավատը պիտի մերը դարձնենք: Ի՞նչպես: Մենք դժվարությամբ ենք մեր ունեցածը պահում, ուր մնաց, թե օտարինը մերը դարձնենք»:¹⁴

Վեպի Ցոլակ-Երագիկ գիծը սկսվում է վեպի սկզբից և շարունակվում մինչև ավարտը: Դարձի եկած Երագիկը հայոց կրոնափոխության մեջ քաղաքական նպատակ է տեսնում. «Քրիստոնեությունը հավատ դարձնելով՝ մենք նախ և առաջ սահմանազատվում ենք գիշատիչ հարևաններից: Հեթանոսության ծովում չխեղդվելու համար մենք պետք է ոտք դնեինք քրիստոնեության կղզու վրա: <...> Պատմությունը մեզ ոտքի տակ կտա, եթե չգրահավորենք: Հիմա այդ գրահը Հիսուս Քրիստոսն է»:¹⁵ Ցոլակի և Երագիկի երկխոսությունների միջոցով գրողը պատմական ճշմարտություններ յուրացնում է գեղարվեստորեն: Ինչպես նախորդ վեպերում, «Տրդատ Մեծի խաչում» էլ երկխոսությունը միջոց ընտրելով՝ նյութը դարձնում է շարժուն ու դյուրամարս: Ցոլակի և Երագիկի հերթական երկխոսության մեջ Երագիկը վեր է հանվում, որպես իր ժամանակի քաղաքական, դավանաբանական, մշակութային ազդակների ներկող: Ակնհայտորեն երևում է, որ Երագիկն իր վրա կրում է գրողի աշխարհայացքային ներգործությունը. «-Այո/, հայոց քրիստոնեանալը մեզ հեղաշրջում է, որի ժամանակ տերությունն ու ժողովուրդը մեկը գտնում են, երկուսը՝ կորցնում: Դու չգիտես, թե ինչ է կատարվում մեհյաններում: Հրո ճարակ են դարձնում դարավոր ամեն բան: Տգետները կարծում են, թե մեհենական բոլոր գրվածքները վերաբերում են հեթանոս աստվածներին: Եվ այրում են դրանք, բայց դրանց հետ այրվում և մոտեացության են տրվում այն մայրուղիներն ու արահետները, որոնցով անցել են մեր մեծագործ նախնիները, սալերի տակ ձգմուն են մեր ինքնության համար մղած հերոսամարտերի պատմությունները, մեր սովորությունների վավերագրերը, հունականից և հռոմեականից ոչ մի բանով ետ չմնացող մեր իմաստությունները: Սա ահավոր հեղաշրջում է, որ կարող է կտրել մեզ մեր արմատներից: Դրա համար չի կարելի գաղափարական ճակատամարտը հանձնել միայն թույլերին: <...> Մենք պարտավոր ենք պահել մեր հանդերձը: Բոլոր նոր հանդերձները պիտի կարկատաններ լինեն, այլապես հայը կդադարի հայ լինելուց: Ոչ մի դարում հայկական հողում ողջախոհության և իմաստության սով չի եղել, հետևապես ամեն տեսակ հնի ոչնչացումը ան-

¹³ Նույն տեղը, էջ 102:

¹⁴ Նույն տեղը, էջ 9:

¹⁵ Նույն տեղը, էջ 102:

միտ ինքնասպանություն է»:¹⁶ Հերոսը իմաստավորում է իր դարձի գալը: Քրիստոնեությունը ընդունելով՝ նա դառնում է հայոց դարավոր մշակույթի պահպանողը: Նա յուրովի է մեկնաբանում հավատափոխության քաղաքական էությունը՝ հանգելով Տրդատ արքայի քաղաքական մոտեցմանը... Հայքը շրջապատված է նույնակրոն հեթանոս հարևաններով: Արտաքուստ թվում է, թե նույնակրոնությունը պիտի բարեկամացնի մեզ պարսիկներին և հույներին: Մինչդեռ վերջիններս ուզում են հիմնահատակ կործանել հայոց տերությունը և նվաճել Հայքը: Հեթանոսությունը նպաստում է մեր հարևանների այդ նկրտումներին: <...> Քրիստոնեությունը հավատ դարձնելով՝ մենք նախ և առաջ սահմանազատվում ենք մեր գիշատիչ հարևաններից»:¹⁷

Վեպում ծավալուն տեղ է հատկացված քրմության դասի ներկայացուցիչների հալածանքների գեղարվեստականացմանը: Հին ու նոր հավատների բախման առանցքում երկիրը դառնում է անվստահության ու խառնաշփոթության ասպարեզ: Արտաշատի տաճարի հալածական քուրմ Կանչը իր հաստատ վերաբերմունքն ու համոզմունքն ունի հին ու նոր հավատների հանդեպ: Ցուլակի այն հարցին, թե ինչու քրիստոնյա չի դառնում, կանչը պատասխանում է. «Որովհետև չեմ ուզում դավել իմ աստծուն: Արեգակը տեսանելի է, իսկ Հիսուս Քրիստոսին ոչ ես եմ տեսել, ոչ էլ որևէ հայ»:¹⁸ Կանչի կերպարով գրողն ամբողջացնում է հալածական քրմի աշխարհայացքն ու հակադրությունը ժամանակի գլխավոր իրադարձությանը. «Հայն արեգատենչիկ է: Ինձ համար հաստատուն է միայն մի բան՝ Հիսուս Քրիստոսը հայ չէ: Այդ մենք՝ հայերս ենք ուզում Հիսուս Քրիստոսին հայացնել ու դարձնել մերը: Իսկ ինքը՝ Հիսուս Քրիստոսը մտադիր է իր փեշերը տարածել բոլոր ազգերի վրա, դառնալ բոլորի պաշտելին: Իսկ երբ մի բան համայն տիեզերքին է, այն հայակերպ չի դառնա: <...> Գրիգոր քահանայապետը բանավեճի հետ գլուխ չունի: Նա զենքի ուժով է հավատափոխ դարձնում հայերիս: Ես փախչում եմ մարդկանցից, բանգի չեմ ուզում, որ արքունականները դադեն մեջքս, կամ նիզակով տան վզակրթիս»:¹⁹

Պարտադրանքով հավատափոխությունը ժողովրդի մեջ վերաբերմունք է ձևավորում դեպի Հայաստանի աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունները: Վեպի «Ծիածանի երկնագույնը»²⁰ գլխում նկարագրում է Էջմիածնի տաճարի հիմնարկումը: Գլուխը բացվում է հեղինակային խոսքով. «Տրդատ արքայի հրամանով ավագ նախարար Օտա Ամատունին իր զորականներով խորտակեց քաղաքամայր Վաղարշապատի հեթանոսական մեհյանը: Բայց հին աստծուն պաշտողների հոգու դռները չբացվեցին Հիսուս Քրիստոսի առջև: Հայոց հին աստծու նվիրյալները շարունակվում էին պտտվել իրենց սրբավայրերի շուրջը»:²¹ Քահանայապետի խորհուրդով արքան հրաժարվում է պարտադրանքով հավատափոխելու սկզբունքից, ժողովրդին գայթակղելու այլազան եղանակներ որոնում. «-Ոսկի ու մարգարիտ շաղ տուր նրանց վրա, իսկ ես ազդ կանեմ, թե այդ գանձերը Տրդատը նվիրում է Հիսուս Քրիստո-

¹⁶ Նույն տեղը, էջ 105:

¹⁷ Նույն տեղը, էջ 102:

¹⁸ Նույն տեղը, էջ 72:

¹⁹ Նույն տեղը, էջ 72:

²⁰ Նույն տեղը, էջ 73:

²¹ Նույն տեղը, էջ 74:

սի բարեհաճությամբ»:²² Վերոհիշյալ գլխում Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմությունից» ամբողջությամբ մեջ է բերվում Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքի պատմությունը՝ կապված Էջմիածնի եկեղեցու հիմնարկման տեղի հետ: Երկրում տեղի ունեցող դավանաբանական երևույթները միանշանակ չէին կարող ընդունվել զանգվածների կողմից: Հին աստվածների և Քրիստոսի մասին դատողություններ են անում հասարակության տարբեր ներկայացուցիչներ, իշխան Շրվիկը, որին շահասիրությունը մղում է հանցանքների, հավատափոխության մեջ էլ իր շահն է փնտրում: «Նրան թվում էր, թե հեթանոսությունն ուրացող հայերը պարտավոր են մոռացության տալ նաև այն ոճիրները, որ կատարել են առաջներում, որ հայի կյանքն սկսվում է միայն քրիստոնյա դառնալուց հետո, իսկ դրանից առաջ եղածը ջնջել են Հայքի երկու մեծ գլուխները՝ Տրդատ արքան և Գրիգոր քահանայապետը»:²³ Շրվիկը ի շահ իրեն է օգտագործում քահանայապետի բառերը՝ քրիստոնյա դարձած հայը հեթանոս հայի շարունակությունը չէ, թեև Շրվիկն իրականում իր հավատամքն ու աստվածությունն ունի: «Պիտի սիրել ինչքը, բայց ոչ մարդուն: Ինչքի մեջ ամեն ինչ կա՝ և՛ սեր, և՛ երջանկություն, և՛ կյանք»:²⁴

Հին աստվածների և Քրիստոսի մասին դատողություններ է անում գեղջավազ Ջանգակը: «Առաջներում հայոց հեթանոս աստվածները մեզ հետ կապ էին հաստատում իրենց պատգամախոս մարդ-մահկանացուների միջոցով: Հիմա նոր աստվածը այդ պատգամախոսներին փոխարինել է հրեշտակներով ու քահանաներով: Հրեշտակները երկնքում են, քահանաները՝ երկրի վրա: Այնպես որ հավատացյալներիս բանը դժվարացել է: <...> Առաջ ճշմարիտն ու սուտը մի քիչ հեռու էին իրարից: Հիմա դրանք շատ են մոտեցել իրար, քիչ է մնում, թե գրկախառնվեն»:²⁵

Հայոց հասարակական կյանքի հակասական երևույթների գեղարվեստական յուրացումը հիմնականում կատարվում է կերպարակերտումների միջոցով: Հասարակության տարբեր խավի ներկայացուցիչներին տիպականացնելով՝ գրողին հաջողվում է նրանց միջոցով ստեղծել 4-րդ դարի սկզբի հայոց իրականության պատկեր-կերպարը: Տրդատ արքայի և Գրիգոր քահանայապետի դավանաբանական հեղաշրջումը միանշանակ բացատրություն չի ստանում: Գրողը վեր է հանում նրանց քաղաքական ընկալումների և անձնական շահերի ներհակությունը: Բագրևանդի կառավարիչ Առնակի դատողություններում ներկայացվում է Գրիգոր քահանայապետի էության երկվությունը: «Հավասարություն, տիրասիրություն և հնազանդություն քարոզող այս առաջնորդը, այնուամենայնիվ չի հրաժարվում երկրային բարիքները սեփականելու մտքից»:²⁶

Հեթանոս ծիսակատարությունների նկարագրություններն օգտագործելով՝ գրողը խտացնում է ժամանակի սոցիալ-հասարակական հակասությունների արտահայտությունը: «Ծիածանի կանաչը»²⁷ գլխում խոսվում է Հույսի

²² Նույն տեղը, էջ 75:

²³ Նույն տեղը, էջ 53:

²⁴ Նույն տեղը, էջ 62:

²⁵ Նույն տեղը, էջ 95-96:

²⁶ Նույն տեղը, էջ 139:

²⁷ Նույն տեղը, էջ 127:

տոնի մասին, որի իմաստն իշխանական տների օգնությունն է ընչազուրկներին: Արքան և քահանայապետը արգելում են Հույսի տոնի կազմակերպումը, ինչը խորհելու և երևույթի իրական արմատները տեսնելու պատճառ է դառնում: «Բայց չէ որ Հույսի տոնը գրեթե աղերս չունի որևէ հավատի հետ, դա իշխանական բարեգործության դրսևորում է, որին Հիսուս Քրիստոսը հազիվ թե դեմ լինի: <...> Ես լսել եմ, որ Հույսի տոնը սկսվել է այն ժամանակ, երբ դեռ աստվածներ չկային: Հիմա մենք աստվածայինն ու երկնայինը խառնում ենք իրար: Եթե այսպես շարունակվի, մենք մոռացության կտանք շատ բաներ: <...> Մի օր էլ կտեսնենք, որ ինքներս այլևս մեզ նման չենք, որ մենք այլակերպել ենք մեզ»,²⁸ - ասում է իշխան Առնակը:

Նոր հավատքի հաստատման ճանապարհին ամեն մի հեթանոսականից չէ, որ հրաժարվում են Տրդատն ու Գրիգորը: Հեթանոսական շատ սովորություններ վերաձևում, հարմարեցվում են եկեղեցական տոներին: Էջմիածնի եկեղեցու 303թ. օծման պատմական փաստի համապատկերում գրողը ստեղծում է Անահիտ աստվածուհու նախկին պատգամախոս Փոտի կերպարը: Երբեմնի քուրմը հիմա հողագործ է, բարիքներ է արարում ձեռքի ուժով: Փոտը ճշմարիտ հաշվարկներով կարող է որոշել անձրև գալու ժամանակը: Նա յուրովի պատկերացում ունի երկու հավատների բախման առանցքում հայտնված հայի կոչման մասին. «Ավելի լավ է ապրել, քան հավատի համար մեռնել: Մարդու մահն արտահայտվում և սերունդների հիշողության մեջ է մնում այն ժամանակ, երբ զոհաբերում է իրեն հայրենի հողի, հարազատ հողի փրկության համար: Բայց հեթանոսության և քրիստոնեության այս մենամարտում զոհվելն անմտություն է: Ես հիմա հավատում եմ հայկական հողին, որը բարիքով է լցնում մարդու տունը: Հիմա իմ աստվածուհին այս հողն է»:²⁹ Հողի պաշտամունք ունեցող Փոտի մոտ սակայն չի մարում դժգոհությունը բռնի հավատափոխության համար: Անձրևի ճշգրիտ օր գուշակելով քահանայապետի համար՝ չի կարողանում չարտահայտել իր վերաբերմունքը. «Հեթանոս աստվածների կործանողն այդ ինչպե՞ս է հավատում քրմերիս գուշակություններին: Չէ՞ որ նա գուշակությունը համարում է խաբեություն: <...> Հեթանոսության հաշվին քրիստոնեությունն իր հիմքերն է ամրապնդում»:³⁰ Եկեղեցու օծման արարողության ժամանակ անձրև է տեղում, ինչը հավատացյալ ժողովուրդը կապում է քահանայապետի խնդրանքի՝ «մեղմացրու մեր եղանակը և, որպես ճշմարտության մարգարիտներ, անձրևի կաթիլներ թափիր երկնքից», հետ: Ինքնախարազանման փոթորիկ է բարձրանում Փոթի հոգում: Չի ներում իրեն, որ դարձել է քահանայապետի աչքակապության աջակիցը. «-<...> Անձրևի օրը նշելով՝ ես ականայից վավերացրի Հիսուս Քրիստոսի և Գրիգոր քահանայապետի կապը, - ասում է նա Երազիկին, - համոզված եմ, որ մի այլ բանում այդպես ես վարվում նաև դու: Մեր մյուս քրմերն էլ են նպաստում, որ փառաբանվի Հիսուս Քրիստոսը: Սա արդեն ուրիշ բան է: Ոչ թե ինքը՝ Քրիստոսն է մուտք գործում Հայք, այլ մենք՝ հե-

²⁸ Նույն տեղը, էջ 151:

²⁹ Նույն տեղը, էջ 193:

³⁰ Նույն տեղը, էջ 194-195:

թանոս հայոց աստվածների քմերս ենք նրա ձեռքը բռնած բերում և իշխան կարգում մեր հոգիների վրա»:³¹ Հերոսն իր մտորումներում հանգում է բնության և աշխատանքի հավերժության փիլիսոփայությանը. «Ինչ քրիստոնեություն, ինչ քրիստոնյաներ, նույն հայերն են, նույն հեթանոսները: Այդ տոնը նման էր թատերախաղի: Խաչը պաշտող մարդիկ հիմա տուն կվերադառնան և կմոռանան և/ խաչ, և/ Հիսուս Քրիստոս, և/ Գրիգոր քահանայապետ ու Տրդատ արքա: Մարդն ինչու՞ է կպել այս հավատներին: Մի՞թե պարտադիր է հեթանոս կամ քրիստոնյա լինելը: Ավելի լավ չէ՞, մարդը հավատա բնությանն ու իր աշխատանքին: Մի՞թե հող մշակելն ու բարիք արարելն ավելի պաշտելի չէ, քան մեղաններում ծնկաչոք լինելն ու աներևույթական աստվածներին երկրպագելը»:³² «Տրդատ Մեծի խաչում» էլ գրողը մի քանի անգամ դիմում է երազի հնարանքին: Փոտի ներքին տվայտումներն իրենց արտահայտությունն են ստանում նրա տեսլականում: Դարծի եկած քուրմ Երազիկը Փոտի երազում մորմոքում է իր ժողովրդի ճակատագրի համար, հայոց քրիստոնեացումը դիտում որպես ազգային արմատներից շեղում ու հեռացում. «Խեղճ իմ հայ ժողովուրդ, ինչու՞ այս օրը ընկար, ինչու՞ քրիստոնեացար, ինչու՞ լքեցիր քո պապենական աստվածներին ու խաբվեցիր: ...Գրիգորն արյամբ պարսիկ է, Հիսուս Քրիստոսն՝ արյամբ հրեա: Ինչու՞ էին ուզում հայացնել նրանց: Բայց չէ՞ որ քո մեծ աստվածուհի Անահիտը և/ արյամբ, և/ հոգով, և/ իր խոհեղով հայուհի էր, ինչու՞ ուրացար նրան»:³³

Միայն երկի կերպարների միջոցով չէ «Տրդատ Մեծի խաչում» բացահայտվում հայոց երկրում տիրող դավանաբանական երկվության մղձավանջը: Հաճախ հեղինակային միջամտություններով փաստարկվում է ժողովրդի ոչ դյուրին հոգեվիճակը: Նկարագրելով էջմիածնի եկեղեցու օծման արարողությունը, գրողը հավելում է. «Խմբված բազմությունը չգիտեր, թե ինչպես արձագանքեր տոնական արարողության այս խորիմաստ նշանին: Հանկարծ արտակարգ շարժում սկսվեց: Շատերը մտան շուրջպարի մեջ՝ երգն ու նվագը պոռթկաց ինքնաբերաբար, առանց հրամանի: Բայց այդ ցնծությունն ավելի շատ հիշեցնում էր նավասարդյան տոնախմբության մի խճանկար: Երբ ուզում ես ուրախանալ ու ցնծալ, չես մտաբերում, որ դու հավատափոխ ես եղել, որ դու հիմա ամեն բան պիտի անես քրիստոնեաբար: Բայց ո՞րն է այդ քրիստոնեականը: Մարդը խնդում է այնպես, ինչպես խնդացել են իր պապերը»:³⁴

Գրողն առաջ է քաշում ազգային հոգեկերտվածքի կարևորության խնդիրը և հաստատում այն փոփոխության ենթարկելու ոչ դյուրինությունը, եթե ոչ՝ անհնարինությունը: Հայոց դավանաբանական դաշտի հակադրությունների գեղարվեստականացման արտահայտություններ կան հեղինակի «Քերթողահայրը» վեպում: Քրիստոնեական հավատքի արմատակալման ոչ դյուրին ընթացքի գեղարվեստականացմանը գրողն անդրադառնում է նաև «Վաչագան» պատմավեպում, որի պատմական ֆոնը

³¹ Նույն տեղը, էջ 202:

³² Նույն տեղը, էջ 203:

³³ Նույն տեղը, էջ 205:

³⁴ Նույն տեղը, էջ 196:

5-րդ դարի վերջն ու 6-րդ դարի սկիզբն է: Գրողն ինքնանպատակ չէ երկից երկ տեղափոխում պատմական ժամանակաշրջաններին ներհատուկ հասարակական երևույթները: Սա արվում է պատմական ժամանակաշրջանի պատկեր-կերպարը տիպականացնելու նպատակով: 5-րդ դարի վերջի ու 6-րդ դարի սկզբի դավանաբանական հակասությունների մասին վկայում է Մովսես Կաղանկատվացին իր «Պատմություն Աղվանից աշխարհի» աշխատության մեջ: Որպես սկզբնաղբյուր օգտագործելով Մ.Կաղանկատվացու պատմությունը՝ գրողը «Վաչագանուն» ստեղծում է գուշակ-ոյությունների կերպարներ, որոնք ըստ էության քրիստոնեությունը չընդունած մարդկանց տիպականացումն են: Սրանց դեմ պայքարում է Վաչագան արքան: Բացարձակացնելով Վաչագանի աշխարհաշեն քաղաքականությունը, գրողն անթաքույց իր համակրանքն է արտահայտում նրա վարած արտաքին և ներքին քաղաքականության հանդեպ: «Որտեղի՞ց դուրս եկան այսքան հեթանոս գուշակները: Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ Հայոց աշխարհը դեռ քրիստոնյա չէր, այսքան գուշակներ չկային: Պարզվում է, որ քրիստոնեության հետ, կողք-կողքի եկել է նաև հեթանոսությունը: Բայց հեթանոսության ժամանակաշրջանի հեթանոսությունն ուրիշ բան էր, քրիստոնեության ժամանակների հեթանոսությունն՝ ուրիշ: <...> Այժմ հեթանոսներն ուզում են քարուքանդ անել աշխարհը, որովհետև այն քրիստոնեական է և անհարիր է իրենց հոգուն: <...> Չէ, պիտի ոչնչացնել այն հեթանոսներին, որոնք այլևս հեթանոսների նման չեն: Վաչագանը զգաց, որ նրանց հանդեպ չի կարելի ցուցաբերել որևէ ներողամտություն»,³⁵ մտածում է արքան: Արքան չի գնում ծայրահեղ քայլերի: Դյուրողներին դարձի բերելու խաղաղ ճանապարհներ է որոնում՝ հավաքագրելով ու նրանց դարձնելով իր քաղաքամայր Գյուտականի կառուցողներ: Վաչագանը գիտնավոր Մատթեին հղած նամակի մեջ գրում է. «Ահավասիկ ես բռնությամբ հավաքեցի բոլոր դյուրողներին և պարտադրեցի, որ նրանք մասնակցեն իմ քաղաքի կառուցմանը: Զորականներ կարգեցի նրանց գլխին և հրամայեցի անհապաղ նետահարել փախուստի փորձ կատարող ամեն մի դյուրողի: Ահա քանի տարի անցավ, բայց նրանք չփախան»:³⁶

Վաչագան արքան հեթանոսությունն ու քրիստոնեությունը գաղափարախոսություն է համարում, իսկ ամեն մի գաղափարախոսություն՝ կեղև է, որը փոփոխության է ենթակա. «կեղևափոխությունն անխուսափելի է, և պետք չէ ազգի ինքնությունը պայմանավորել այդ կեղևով: Հայը ժամանակի հավերժական ուղեկից կդառնա, եթե պինդ բռնի մայրենին ու հայկական հողը»:³⁷

Վեպի «Առանի տափի Նավասարդը»³⁸ գլխում գրողը գեղեցիկ պատում է հորինում հայոց Նավասարդի և Նավասարդի օրը հայերի հոգու պոռթկացող խնդությունը հայոց քառասուն հազար տափերում արտահայտելու մասին ու հավելում է. «Քրիստոսը հայոց աշխարհի մտավ ու ասաց, որ մարդիկ պիտի քաշվեն իրենց տները, հետո նշեն նոր տարին: Բայց կա՞ մի հայ, որ կող չունենա, այսինքն որի մի կողը լցված չլինի խենթությամբ: Դրա համար էլ նրանք Քրիստոսի պատվիրակներին հավանություն տվեցին եկեղեցիներում, իսկ

³⁵ Դ.Խաչատրյան «Վաչագան», «Զանգակ», հրատ, Երևան, 1998թ., էջ 91:

³⁶ Նույն տեղը, էջ 155:

³⁷ Նույն տեղը, էջ 185:

³⁸ Նույն տեղը, էջ 168:

իրենց հոգին չդարձրին Քրիստոսի տաճարը: Ամեն հայ իր սիրտը մի Տափ է համարում, որը ոչ մի պարիսպ չունի, որտեղ կարող են խմբվել ամենքը՝ և/ սովորական մահկանացուները, և/ հեթանոս աստվածները»:³⁹

Հայկ Խաչատրյանի պատմավիպասանության հիմնական միտումներից մեկը հայի էթնոհոգեբանության առանձնահատկությունների վերհանումն է: Գրողին հաջողվում է այդ առանձնահատկությունները գեղարվեստորեն յուրացնել նաև դավանաբանական հակասությունների համապատկերում. «Քրիստոսին էլ նրանք տեղ տվեցին Արամազդի, Վահագնի ու Աստղիկի կողքին՝ որպես մի հյուր: Բայց չգիտես ինչու Քրիստոսին շատ դուր եկավ հայկական հոգին և նա այդտեղից դուրս գալու մասին չէր մտածում: Նա ջանում էր իր հոգու մշտական կամարը կապել հայերի ուստանում: Սակայն ոչ հին աստվածները, ոչ էլ այս նոր Հիսուս Քրիստոսը հայի մարմնից հայի կողմ հանել չկարողացան: Հայն էն գլխից սովոր չէ կապանքների»:⁴⁰

Գրողը թե «Տրդատ Մեծի խաչում», թե «Վաչագանում» մեկ անգամ չէ, որ օգտագործելով հեղինակային խոսքը, երկխոսությունը և ուրիշ հնարանքներ, շեշտում է նոր հավատի օտարությունը հայի հոգեկերտվածքին: Քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն ընդունած երկրում երկու դար հետո էլ հավատքի երկվությունն իր պառակտիչ հետևանքներն է ունենում. «Ինչ ուզում ես արա, ոչ մի մեծ տոնախմբություն դուր չի գալիս Քրիստոսի ծառաներին: Մարդկային հոգին մեղքերից ազատելու համար Քրիստոսը մարդուն մղում է ներանձնության: Քրիստոսն ուզում է մարդկանց առանձնացնել իրարից, վախով լցնել նրանց հոգին և ամենքի վրա տարածել իր իշխանությունը: Հեռացնում է իրարից, որպեսզի տեր դառնա նրանց հոգիներին: Դա համարյա նույնն է, ինչ հռոմեական կայսրության նշանաբանը՝ բաժանիր, որ տիրես/ս: Իսկ Նավասարդը համախմբում է մարդկանց, համագգային ցնծությամբ լցնում նրանց սրտերը և քիչ տեղ թողնում վախի համար: Այդ պատճառով էլ Քրիստոսի մեծ ու փոքր ծառաները ատում են Նավասարդը»:⁴¹

Նման եզրահանգումներով գրողը գալիս է հեթանոսական հավատքի մեջ մարդկային հոգու ազատության, ազգային ուժի գիտակցման և հաղթանակների մղվելու գաղափարաբանությանը, այս գնով հակադրվելով քրիստոնեական հնազանդության գաղափարախոսությանը: Ի՞նչ նախազդակներ են գրողին մղում նման մտահանգումների: Անցյալ դարի 90-ական թվականներին հայոց ոգու ազատատենչության բարձրակետը դարձած Արցախյան շարժումը իր պարագծի մեջ է առնում համայն հայությանը: Շարժումն ազգային արմատների գիտակցման, նրա հավերժման նոր ուղիների հաստատման ոգեկոչումն է, ինչին գրողն արձագանքում է «Տրդատ Մեծի խաչը», և «Վաչագան» պատմավեպերով, որտեղ և կարևորում է պատմական ժամանակաշրջանի դավանաբանական հակասությունների գեղարվեստական յուրացումը: Այս համատեքստում հայ դասական և արդի պատմավիպասանության մեջ Հ.Խաչատրյանը առաջիններից մեկն է, որ գրականություն է բերում դարաշրջաններին ներհատուկ հասարակական կոլորիտը՝ իր բազմաբնույթ արտահայտություններով:

³⁹ Նույն տեղը, էջ 167:

⁴⁰ Նույն տեղը, էջ 167:

⁴¹ Նույն տեղը, էջ 173:

РЕЗЮМЕ

**Художественное осмысление
религиозных противоречий эпохи в
историческом романе А. Хачатряна**

Жанна Бегларян

В статье приводятся многочисленные факты о свойственной исторической эпохе типизации религиозных противоречий в историческом романе А. Хачатряна “Тигран Великий”.

SUMMARY

**Interpretation of the Epoch's Religion
Contradictions in H. Khachatryan's
Historical Novel.**

Jane Beglaryan

The article deals with the numerous facts of religion contradictions specific to the historical epoch in H. Khachatryan's "Tigran the Great" novel.